

تأثیر امیدآفرینی در توسعه اقتصادی در جامعه اسلامی

زهرا جوان نیا^۱

چکیده

امیدآفرینی یکی از ارکان اساسی توسعه اقتصادی در جامعه اسلامی است که می‌تواند انگیزه و پویایی فعالان اقتصادی را افزایش داده و به رشد پایدار منجر شود. مسئله اصلی این تحقیق، تبیین نقش و جایگاه امیدآفرینی در فرآیند توسعه اقتصادی و شناسایی سازوکارهای تحقق آن در چارچوب آموزه‌های اسلامی است. هدف از پژوهش، تحلیل مفاهیم مرتبط با امید، توسعه اقتصادی و جامعه اسلامی و بررسی آثار و پیامدهای امیدآفرینی بر پیشرفت اقتصادی است. روش تحقیق کیفی و توصیفی-تحلیلی با استفاده از منابع کتابخانه‌ای و آیات و روایات می‌باشد. یافته‌ها نشان می‌دهد که امیدآفرینی بر اساس تعالیم قرآن و سیره معصومان، علاوه بر تقویت انگیزه فردی و جمعی، موجب افزایش سرمایه اجتماعی، عدالت اقتصادی و انسجام جامعه می‌شود؛ همچنین باور به آینده روشن موعود و مدیریت ولایی نقش کلیدی در تحقق این هدف دارند. بدین ترتیب، امیدآفرینی زمینه‌ساز توسعه اقتصادی متعالی و پایدار در جامعه اسلامی است. بنابراین، این پژوهش به‌طور ویژه بر تأثیر امیدآفرینی به‌عنوان نیروی محرک توسعه اقتصادی در جامعه اسلامی متمرکز است.

کلیدواژه‌ها: امیدآفرینی، توسعه اقتصادی، جامعه اسلامی، سرمایه اجتماعی، عدالت اقتصادی

^۱ طلبه سطح دو، مدرسه علمیه فاطمیه (کرج).

مقدمه

امیدآفرینی به عنوان یکی از مؤلفه‌های بنیادین توسعه اقتصادی در جوامع اسلامی، نقش حیاتی در تحرک و پویایی ساختارهای اقتصادی ایفا می‌کند. مسأله اصلی این تحقیق، بررسی سازوکارها و پیامدهای امیدآفرینی در روند توسعه اقتصادی جامعه اسلامی است که در بستر باورها و ارزش‌های دینی قرار دارد و به عنوان یک عامل روانی و اجتماعی می‌تواند انگیزه‌های تولید و مشارکت اقتصادی را تقویت نماید. اهمیت این موضوع در شرایط کنونی که جوامع اسلامی با چالش‌های اقتصادی و اجتماعی فراوانی مواجه‌اند، دوچندان شده است.

ضرورت انجام این تحقیق از آن جهت است که امیدآفرینی نه تنها یک عامل روانی بلکه یک ضرورت ساختاری برای توسعه اقتصادی محسوب می‌شود که بدون آن امکان پیشرفت پایدار جامعه اسلامی میسر نیست. این پژوهش با رویکردی تحلیلی و توصیفی و استفاده از منابع دینی و مطالعات جدید، سعی دارد با تلفیق آموزه‌های قرآنی و روایی با نظریات معاصر اقتصادی، تصویری جامع از این موضوع ارائه دهد. نوآوری این تحقیق در تمرکز بر پیوند دقیق میان امیدآفرینی و توسعه اقتصادی در چارچوب جامعه اسلامی و ارائه سازوکارهای عملی برای تحقق آن است که تاکنون کمتر مورد توجه قرار گرفته است. در نتیجه، مسأله اصلی این مقاله نه صرفاً تبیین مفهوم امید، بلکه بررسی نقش و کارکرد تأثیرگذار آن بر روند توسعه اقتصادی در جامعه اسلامی است.

در این زمینه، پژوهش‌های متعددی انجام شده است. نخستین پژوهش، مقاله «نقش امید در توسعه اقتصادی از منظر قرآن کریم» (حسینی، ۱۳۹۵) است که به تبیین ارتباط بین امید و پیشرفت اقتصادی پرداخته و نشان داده است که امیدآفرینی زمینه‌ساز پایداری اقتصادی و سرمایه اجتماعی است. دومین مطالعه، «امید و توسعه پایدار در جوامع اسلامی» (موسوی، ۱۳۹۷) است که ضمن تحلیل عوامل فرهنگی و دینی مؤثر در افزایش امید، به نقش مدیریت ولایی در تحقق این امر تأکید کرده است. سومین تحقیق، «امید و انگیزش اقتصادی در جامعه اسلامی» (کاظمی، ۱۴۰۰) به صورت تجربی به بررسی تأثیرات امیدآفرینی در بهبود فعالیت‌های اقتصادی پرداخته است، اما هنوز جای خالی مطالعه‌ای جامع که سازوکارهای دقیق تحقق امید و پیامدهای آن را به صورت ترکیبی بررسی کند، احساس می‌شود.

۱. مفهوم‌شناسی

امیدآفرینی

از نظر لغوی، «امید» به معنای رغبت قلبی به سوی وقوع امر مطلوب در آینده است و در زبان عربی معادل «رَجَاء» و «أَمَل» به کار رفته است.^۱ در اصطلاح علوم اسلامی، امیدآفرینی به ایجاد و تقویت حالت رجاء در افراد و جامعه گفته می‌شود که آنان را به سوی حرکت، تلاش و صبر در برابر دشواری‌ها سوق می‌دهد. قرآن کریم، امید را پیوندی ناگسستنی با ایمان معرفی می‌کند: «إِنَّهُ لَا يَيْئَسُ مِنْ رَوْحِ اللَّهِ إِلَّا الْقَوْمُ الْكَافِرُونَ».^۲ این نگاه، بُعد روانی امید را به بُعد اعتقادی و اجتماعی پیوند می‌دهد. در تحلیل اجتماعی، امیدآفرینی می‌تواند همان موتور محرک جامعه برای عبور از رکود اقتصادی و اجتماعی باشد.^۳

توسعه اقتصادی

لغت «توسعه» از ریشه «وسع» به معنای گسترش و بسط گرفته شده است و در اصطلاح اقتصادی به فرایند ارتقای مستمر شاخص‌های کمی و کیفی زندگی مردم، همراه با بهبود ساختارهای تولید، توزیع و مصرف گفته می‌شود.^۴ در اسلام، توسعه صرفاً رشد مادی نیست بلکه رشد مادی و معنوی توأمان است. آیه «هُوَ أَنْشَأَكُمْ مِنَ الْأَرْضِ وَاسْتَعْمَرَكُمْ فِيهَا»^۵ نشان می‌دهد که عمران و آبادانی زمین مأموریتی الهی است که نیازمند حرکت اقتصادی هدفمند می‌باشد. از این منظر، توسعه اقتصادی بدون عدالت و معنویت، توسعه حقیقی نیست و در نهایت به آسیب‌های اخلاقی و اجتماعی منجر می‌شود.^۶

^۱ دهخدا، علی‌اکبر، لغت‌نامه، ج ۲، ص ۱۳۷۸.

^۲ یوسف: ۸۷.

^۳ سجادی، سیدجعفر، فرهنگ معارف اسلامی، ج ۱، ص ۵۴۲.

^۴ معین، محمد، فرهنگ فارسی، ج ۱، ص ۴۲۳.

^۵ موسویان، سیدعباس، اقتصاد اسلامی، ج ۱، ص ۹۸.

^۶ هود: ۶۱.

^۷ مطهری، مرتضی، اقتصاد اسلامی، ج ۲، ص ۳۴۵.

جامعه اسلامی

از نظر لغوی، واژه «جامعه» از ریشه «جمع» به معنای گرد آوردن و کنار هم قرار دادن گرفته شده است و در فرهنگ‌های لغت عربی به معنای گروهی از افراد که در کنار یکدیگر قرار می‌گیرند به کار رفته است.^۱ واژه «اسلامی» نیز به معنای منسوب به اسلام و منطبق با آموزه‌های شریعت است.^۲

از نظر اصطلاحی، جامعه اسلامی به مجموعه‌ای از مسلمانان اطلاق می‌شود که بر پایه ایمان به خدا، اجرای احکام الهی و ارزش‌های قرآنی سازمان یافته‌اند و قرآن از آنان با تعبیر «أُمَّةً وَسَطًا» یاد می‌کند؛ امتی که الگو و میانه‌رو است.^۳

در تحلیل اجتماعی، جامعه اسلامی نه تنها مجموعه‌ای از مسلمانان، بلکه نظامی اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی است که بر مدار عدالت، تعاون و ولایت الهی حرکت می‌کند.^۴

۲. امیدآفرینی و آثار آن در توسعه اقتصادی

امیدآفرینی در آموزه‌های اسلامی نه یک مفهوم کلی و انتزاعی، بلکه عاملی تعیین‌کننده در رفتار اقتصادی و انسجام اجتماعی است. این بخش به بررسی سازوکارهایی می‌پردازد که امید می‌تواند از رهگذر آنها زمینه‌ی مشارکت اقتصادی، افزایش انگیزه‌ی کار و تلاش، و تقویت سرمایه‌ی اجتماعی را فراهم آورد. جایگاه امیدآفرینی در اندیشه اسلامی، تنها یک مسئله روحی و اخلاقی نیست، بلکه پیوندی عمیق با نظام اقتصادی و حیات اجتماعی امت دارد. قرآن کریم در بیان امید به رحمت الهی، آن را نشانه ایمان و ابزار حرکت می‌داند: «فَمَنْ كَانَ يَرْجُوا لِقَاءَ رَبِّهِ فَلْيَعْمَلْ عَمَلًا صَالِحًا».^۵ این آیه نشان می‌دهد که امید حقیقی، عامل برانگیزاننده عمل صالح و تلاش سازنده در عرصه‌های مختلف، از جمله اقتصاد است.^۶ در این نگاه، امید نه به معنای انتظار منفعلانه، بلکه موتور محرک تولید، کارآفرینی و خوداتکایی اقتصادی است. تاریخ صدر اسلام نیز گواه آن است که پیامبر اکرم (ص) با زنده کردن روح امید در یاران، آنان را برای ساختن جامعه‌ای آباد و مقاوم آماده ساخت.^۷ چنین نگرشی، بنیان‌های اقتصادی را نه صرفاً با سرمایه و ابزار، بلکه با ایمان و امید به آینده روشن تقویت می‌کند. پس

۱ این منظور، لسان العرب، ج ۸، ص ۴۷.

۲ دهخدا، لغت‌نامه، ذیل واژه «اسلام».

۳ الطبری، جامع البیان، ج ۲، ص ۱۴۳.

۴ مطهری، جامعه و تاریخ، ص ۶۵.

۵ کهف: ۱۱۰.

۶ موسویان، سیدعباس، اقتصاد اسلامی، ج ۱، ص ۱۰۲.

۷ بهشتی، سیدمحمدحسین، جامعه و حکومت اسلامی، ص ۱۴۷.

امیدآفرینی نه تنها یک ارزش اخلاقی، بلکه عامل مؤثر بر پایداری اقتصادی است. پس امیدآفرینی نه تنها یک ارزش اخلاقی، بلکه عامل مؤثر بر پایداری اقتصادی است.

۲.۱. تاثیر امید بر انگیزه کار و تلاش

قرآن کریم امید را نه یک حالت روحی زودگذر، بلکه عامل بنیادین برای حرکت اقتصادی و اجتماعی امت معرفی می‌کند. در آیه «وَابْتَغُوا مِنْ فَضْلِ اللَّهِ»^۱ پس از پایان نماز جمعه، مؤمنان به تلاش اقتصادی با نیت طلب فضل الهی فراخوانده می‌شوند. این پیوند میان «عبادت» و «ابتغاء فضل» نشان می‌دهد که نگاه قرآن به اقتصاد، صرفاً مادی نیست بلکه ریشه در امید به عنایت و برکت خداوند دارد.^۲ از این منظر، امید در قرآن نه یک آرزوی بی‌پشتوانه، بلکه انگیزه‌ای عملی است که به فعالیت اقتصادی مشروع و اخلاقی می‌انجامد و زمینه رشد و پویایی جامعه را فراهم می‌آورد.

یکی از الزامات فعالیت اقتصادی پایدار، امنیت روانی تولیدکنندگان و کارآفرینان است. قرآن در آیه «إِنَّهُ لَا يَيْئَسُ مِنْ رَوْحِ اللَّهِ إِلَّا الْقَوْمُ الْكَافِرُونَ»^۳ بیان می‌کند که مؤمن همواره باید به گشایش الهی امیدوار باشد. این آموزه کارآفرین مسلمان را از ناامیدی در برابر بحران‌های اقتصادی باز می‌دارد و او را به جستجوی راه حل و استمرار تلاش ترغیب می‌کند.^۴ به واقع، امید در نگاه قرآنی همان سرمایه روانی است که چرخه اقتصاد را حتی در شرایط دشوار فعال نگه می‌دارد و از فرسایش نیروی انسانی جلوگیری می‌کند.

سیره پیامبر اکرم (ص) و اهل بیت (ع) نشان می‌دهد که آنان علاوه بر دعوت به معنویت، با عمل خود به ایجاد انگیزه اقتصادی در جامعه می‌پرداختند. پیامبر (ص) در دوران مدینه با ایجاد بازار اسلامی و حذف معاملات ربوی، فضایی سالم و پرامید برای تجارت فراهم کرد.^۵ امام علی (ع) نیز در فرمان مالک اشتر به والی مصر توصیه می‌کند که «بیشترین توجهت به آبادانی زمین و عمران باشد» و این توصیه، آشکارا پیوند امید به بهبود

^۱ جمعه: ۱۰.

^۲ مطهری، مرتضی، اقتصاد اسلامی، ج ۱، ص ۱۴۲.

^۳ یوسف: ۸۷.

^۴ سجادی، سیدجعفر، فرهنگ معارف اسلامی، ج ۲، ص ۵۲۳.

^۵ جعفری، محمدتقی، فلسفه و اهداف حکومت اسلامی، ص ۹۸.

۴,۲. ارتقای کارآفرینی و نوآوری در جامعه

کارآفرینی و نوآوری از ارکان حیاتی توسعه اقتصادی در جامعه اسلامی به شمار می‌آیند و نقش مهمی در ایجاد اشتغال، افزایش تولید و پیشرفت فناوری دارند. قرآن کریم ضمن تأکید بر تلاش و کوشش، انسان‌ها را به بهره‌گیری از ظرفیت‌های خلاقانه خود دعوت کرده است: «وَأَنْ لَّيْسَ لِلْإِنْسَانِ إِلَّا مَا سَعَىٰ»؛^۱ این آیه نشان‌دهنده اهمیت تلاش و اقدام فردی در تحقق اهداف است.^۲ از این منظر، ارتقای کارآفرینی نه تنها یک ضرورت اقتصادی، بلکه یک مسئولیت دینی است که باید با رویکردی نوآورانه و خلاقانه دنبال شود.

از سوی دیگر، نوآوری به عنوان فرایند خلق و به‌کارگیری ایده‌های جدید، عامل مهمی در رقابت‌پذیری اقتصادی و پاسخگویی به نیازهای متغیر جامعه است. پیامبر اکرم (ص) در حدیثی شریف فرموده‌اند: «طلب العلم فريضة على كل مسلم»؛^۳ یعنی طلب علم بر هر مسلمان واجب است. این روایت به اهمیت دانش و نوآوری اشاره دارد و به روشنی مسیر پیشرفت اقتصادی را از طریق دانش و ایده‌پردازی ترسیم می‌کند. به عبارت دیگر، کارآفرینی موفق بدون نوآوری، امکان‌پذیر نیست و هر دو باید هم‌زمان در جامعه گسترش یابند.

مطالعات معاصر نیز بیانگر این است که حمایت از کارآفرینان، تسهیل فضای کسب‌وکار، و فراهم کردن زیرساخت‌های فنی و مالی، عوامل کلیدی در ارتقای کارآفرینی هستند.^۴ از سوی دیگر، فرهنگ‌سازی در جهت تشویق به خلاقیت و پذیرش ریسک، یکی از مهم‌ترین سیاست‌های موفق توسعه اقتصادی به شمار می‌رود که در آموزه‌های اسلامی نیز بر آن تأکید شده است. این امر موجب می‌شود تا افراد با اطمینان و انگیزه بیشتری به راه‌اندازی کسب‌وکارهای نوآورانه بپردازند.

در نهایت، می‌توان گفت که ترکیب آموزه‌های دینی با سیاست‌های مدرن اقتصادی، زمینه مناسبی برای گسترش کارآفرینی و نوآوری در جامعه اسلامی فراهم می‌آورد. این رویکرد، علاوه بر افزایش تولید و رفاه عمومی، نقش مهمی در توانمندسازی افراد و ایجاد اشتغال پایدار دارد و مسیر توسعه را هموار می‌سازد.^۵ بدون شک، توسعه این دو مولفه کلیدی نیازمند همکاری نهادهای مختلف فرهنگی، آموزشی و اقتصادی است تا جامعه‌ای پویا و خودکفا شکل گیرد. بدون امید، روحیه کارآفرینی و خلاقیت اقتصادی تضعیف می‌شود.

^۱ نجم: ۳۹.

^۲ مطهری، مرتضی، تفسیر موضوعی قرآن، ج ۷، ص ۲۱۵.

^۳ کلینی، محمد بن یعقوب، کافی، ج ۱، ص ۵۰.

^۴ حسینی، علی، توسعه اقتصادی، ج ۲، ص ۱۳۴.

^۵ محمدی، علی، اقتصاد اسلامی، ص ۱۹۵.

۴,۳. کاهش فقر و ایجاد انگیزه اجتماعی

یکی از مهم‌ترین اهداف توسعه اقتصادی در جامعه اسلامی، کاهش فقر و تأمین امنیت اقتصادی پایدار برای همه اقشار است. فقر به‌عنوان مانعی بزرگ در مسیر توسعه، نیازمند سیاست‌گذاری‌های جامع و هم‌راستا با ارزش‌های اسلامی است. قرآن کریم در این زمینه تصریح می‌کند: «وَيُطْعَمُونَ الطَّعَامَ عَلَىٰ حُبِّهِ مِسْكِينًا وَيَتِيمًا وَأَسِيرًا»؛ این آیه بر اهمیت رسیدگی به نیازمندان و رعایت عدالت در توزیع منابع تأکید دارد.^۲ از این رو، کاهش فقر در بستر عدالت اجتماعی و توزیع عادلانه فرصت‌ها امکان‌پذیر می‌شود.

امنیت اقتصادی پایدار به معنای فراهم آوردن شرایطی است که افراد بتوانند زندگی با کرامت و بدون دغدغه فقر و ناامنی را تجربه کنند. آموزه‌های اسلامی، توکل به خداوند همراه با تلاش و کوشش را پایه این امنیت معرفی می‌کند. پیامبر اکرم (ص) می‌فرماید: «إِنَّ اللَّهَ يَحِبُّ إِذَا عَمَلَ أَحَدُكُمْ عَمَلًا أَنْ يَتَّقَنَهُ»؛ یعنی خداوند دوست دارد هر کاری که انجام می‌دهید به بهترین نحو انجام شود.^۳ این روایت، نشان‌دهنده اهمیت کیفیت و ثبات در فعالیت‌های اقتصادی است که موجب امنیت اقتصادی می‌گردد.

مطالعات معاصر نشان می‌دهد که ایجاد بسترهای اشتغال پایدار، حمایت از تولید داخلی، و تقویت نظام‌های تأمین اجتماعی از مهم‌ترین عوامل کاهش فقر و تضمین امنیت اقتصادی است.^۴ این سیاست‌ها با آموزه‌های دینی همخوانی دارند و می‌توانند ضمن توانمندسازی اقشار آسیب‌پذیر، جامعه را به سمت خودکفایی اقتصادی هدایت کنند. همچنین، نظام عدالت اقتصادی که در اسلام تأکید شده است، باید به گونه‌ای پیاده شود که شکاف‌های طبقاتی کاهش یابد و همه افراد از فرصت‌های برابر برخوردار شوند.

در نهایت، می‌توان گفت که تحقق کاهش فقر و امنیت اقتصادی پایدار در جامعه اسلامی مستلزم همگرایی میان سیاست‌های اقتصادی، فرهنگی و دینی است. این همگرایی می‌تواند با ایجاد عدالت اجتماعی، ترویج اخلاق کار و تلاش، و افزایش سرمایه اجتماعی زمینه رشد و شکوفایی اقتصادی را فراهم آورد.^۵ بنابراین، کاهش فقر نه تنها یک هدف اقتصادی، بلکه یک تکلیف دینی و اجتماعی است که باید در برنامه‌های توسعه

^۱ انسان: ۸.

^۲ طباطبایی، سیدمحمدحسین، تفسیر المیزان، ج ۲۰، ص ۱۲۵.

^۳ الکلینی، محمد بن یعقوب، الکافی، ج ۲، ص ۱۴۲.

^۴ رضایی، محمود، اقتصاد مقاومتی، ج ۱، ص ۷۵.

^۵ موسوی، علی، توسعه اقتصادی اسلامی، ص ۲۱۰.

به صورت جدی مد نظر قرار گیرد. امید اجتماعی می تواند مهم ترین ابزار برای مبارزه با فقر و ناامیدی اقتصادی باشد.

نتیجه گیری

بررسی حاضر نشان داد که امیدآفرینی در آموزه های اسلامی نه تنها یک ارزش اخلاقی، بلکه سازوکاری کارآمد برای تقویت بنیان های اقتصادی و اجتماعی جامعه است. یافته های تحقیق نشان داد که امید موجب افزایش انگیزه کار و تلاش، ارتقای بهره وری و گرایش به خوداتکایی اقتصادی می شود. همچنین، امیدآفرینی از طریق تقویت اعتماد متقابل و همکاری جمعی، سرمایه اجتماعی را بالا می برد و در نتیجه انسجام و کارآمدی نظام اجتماعی را افزایش می دهد.

از منظر نظری، این پژوهش نشان داد که امیدآفرینی در چارچوب دینی می تواند به عنوان پیوندی میان باورهای اعتقادی و رفتارهای عینی اقتصادی و اجتماعی تحلیل شود. از منظر عملی نیز روشن شد که سیاست گذاران و برنامه ریزان اجتماعی می توانند با بهره گیری از آموزه های اسلامی امیدبخش، زمینه پویایی اقتصادی و انسجام اجتماعی را بیش از پیش فراهم کنند.

البته باید اذعان کرد که تحقیق حاضر محدود به بررسی منابع مکتوب و تحلیلی بوده و از داده های آماری یا مطالعات میدانی استفاده نکرده است. بنابراین تعمیم پذیری نتایج نیازمند احتیاط است.

برای آینده پیشنهاد می شود پژوهش های تکمیلی با استفاده از داده های تجربی (مانند پیمایش های اجتماعی یا شاخص های اقتصادی) انجام گیرد تا تأثیر امیدآفرینی در سطح جامعه به صورت کمی نیز ارزیابی شود. همچنین مقایسه تطبیقی میان جوامع اسلامی و غیر اسلامی می تواند ابعاد جدیدی از نقش امید در توسعه اجتماعی و اقتصادی را آشکار سازد.

منابع

*قرآن کریم

*نهج البلاغه

کتاب فارسی

۱. امام خمینی. صحیفه امام. تهران: انتشارات امام خمینی، ۱۳۶۸.
۲. بهشتی، سیدمحمدحسین. جامعه و حکومت اسلامی. تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی، ۱۳۸۴.
۳. جعفری، محمدتقی. اخلاق اسلامی. تهران: مؤسسه تدوین و نشر آثار علامه جعفری، ۱۳۸۲.
۴. ----- فلسفه و اهداف حکومت اسلامی. تهران: مؤسسه تدوین و نشر آثار علامه جعفری، ۱۳۸۵.
۵. حسینی، سیدمحمد. اقتصاد مقاومتی و سرمایه اجتماعی. تهران: نشر معارف، ۱۳۹۸.
۶. ----- اقتصاد مقاومتی و عدالت اجتماعی. تهران: نشر معارف، ۱۳۹۷.
۷. حسینی، علی. توسعه اقتصادی. تهران: نشر دانشگاهی، ۱۳۹۷.
۸. دهخدا، علی اکبر. لغت نامه دهخدا. تهران: دانشگاه تهران، ۱۳۷۷.
۹. رحیمی، احمد. مدیریت اسلامی. تهران: نشر معارف، ۱۳۹۵.
۱۰. رضایی، محمود. اقتصاد مقاومتی. تهران: نشر دانشگاهی، ۱۳۹۸.
۱۱. سجادی، سیدجعفر. جامعه شناسی اقتصاد اسلامی. تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی، ۱۳۸۵.
۱۲. ----- فرهنگ معارف اسلامی. تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی، ۱۳۸۳.
۱۳. سروش، محمدرضا. اخلاق اسلامی. تهران: نشر معارف، ۱۳۹۵.
۱۴. عمید، حسن. فرهنگ عمید. تهران: امیرکبیر، ۱۳۹۰.
۱۵. کاظمی، رضا. اقتصاد اجتماعی. تهران: نشر دانشگاهی، ۱۳۹۸.
۱۶. کلینی، محمد بن یعقوب. الکافی. قم: بنیاد پژوهش های اسلامی، ۱۳۷۷.
۱۷. محمدی، علی. اقتصاد اسلامی. قم: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، ۱۳۹۷.
۱۸. ----- اقتصاد اسلامی معاصر. تهران: دانشگاه امام صادق (ع)، ۱۳۹۸.
۱۹. مطهری، مرتضی. تفسیر موضوعی قرآن. تهران: صدرا، ۱۳۹۰ تا ۱۳۹۳.
۲۰. ----- اقتصاد اسلامی. تهران: صدرا، ۱۳۸۸.
۲۱. معین، محمد. فرهنگ فارسی. تهران: امیرکبیر، ۱۳۸۶.
۲۲. موسوی، علی. توسعه اقتصادی اسلامی. قم: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، ۱۳۹۷.
۲۳. موسویان، سیدعباس. اقتصاد اسلامی. قم: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، ۱۳۹۵ تا ۱۳۹۷.
۲۴. ----- مدیریت جهادی. قم: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، ۱۳۹۷.

۲۵. نوربخش، علی. جامعه‌شناسی اقتصادی. تهران: انتشارات سمت، ۱۳۹۷.
۲۶. نهج البلاغه، نامه ۵۳. ترجمه محمد دشتی. قم: مؤسسه فرهنگی تحقیقاتی امیرالمؤمنین (ع)، ۱۳۸۴.

کتاب عربی

۱. ابن منظور. لسان العرب. بیروت: دار صادر، ۱۴۱۴ ق.
۲. الطبری. جامع البیان. بیروت: دار المعرفه، ۱۴۱۲ ق.
۳. طباطبائی، سید محمدحسین. تفسیر المیزان. تهران: مؤسسه انتشارات اسراء، ۱۳۹۴.